

КООПЕРАЦИЈА И УНАПРЕЂЕЊЕ ПОЉОПРИВРЕДНЕ
ПРОИЗВОДЊЕ

Осврт на нека досадашња искуства

Стимулирање кооперације између индивидуалних пољопривредника и земљорадничких задруга, пољопривредних добара и газдинстава, као управљача друштвеним средствима за производњу у пољопривреди, резултат је одређених погледа на проблем унапређења пољопривредне производње и социјалистички преображај пољопривреде уопште. Кооперација у пољопривреди је у суштини метод подизања пољопривредне производње и њеног истовременог подруштвљавања без задирања у приватну својину на земљи. У том смислу она представља негирање схватања да се без укидања приватне својине на земљи и колективизације земље може унапредити пољопривредна производња.

Једно извесно време оправданост колективизације земље у нашим научним круговима оспоравана је пре свега различита политичке и социјалне природе — потребом одржања јединства радничких и сељачких маса, као и психологијом дугогодишњег беземљаша за кога су циљеви Револуције укључивали у себе и правило: „Земља припада онима који је обрађују.“ Несумњиво је да су ови моменти од изванредног значаја али нису и једини. Овакво схватање има иза себе и чисто економску, производну аргументацију. Наиме, полазећи од тога да се карактер процеса производње у пољопривреди не исцрпљује у власништву на земљи, пошто: „На карактер и развитак пољопривредне производње у условима социјалистичке државе — поред земљишно-својинских односа — одлучујуће утичу: обим, техничка структура и својински карактер осталих средстава за производњу, пољопривредне механизације, агротехничких средстава, па чак и карактер обртних средстава у процесу репродукције“ (1), јасно је да се једино колективизацијом земље од заостале и примитивне пољопривреде не може створити савремено организована пољопривредна производња ни извршити социјалистички преображај пољопривреде. Јер „Стварна економска снага социјализма у области пољопривреде не састоји се у проценту колективизиране земље већ првенствено у конкретном уделу социјалистичког сектора у пољопривредној производњи уопште, а посебно у већој продуктивности рада на социјалистичком сектору у поређењу са приватним. А све то не зависи толико од величине површина подруштвљене земље колико од својине, обима и техничког карактера основних средстава за производњу, то јест оруђа за рад. Када то не би тако било, социјализам би био могућ већ у Средњем веку“ (2). У том смислу кооперација у пољопривреди значи и без колективизације земље подруштвљавање производње и њен социјалистички преображај, јер значи подизање пољопривредне производње спајањем елемената приватног власништва — земље, са друштво-

(1) Е. Кардељ: Проблеми социјалистичке политике на селу. Београд, 1959, Култура, с. 15.

(2) Исто, с. 13.

ним средствима за производњу — пољопривредном механизацијом, агротехничким средствима и друштвеним обртним средствима.

Искуства стечена у кооперацији у пољопривреди током неколико протеклих година, као и постигнути резултати, потврдили су исправност ових схватања. Може се једино поставити питање: шта ако један део индивидуалних произвођача упркос свих преимућстава које се кроз кооперацију пружају и после једног дужег периода времена одбија да на тај начин унапреди своју производњу. У таквом случају агротехнички минимум представља нужну коректуру и допуну система кооперације. И даље не дирајући у својину на земљи, заједница се не може одрећи права да у општем интересу — ради производње довољне количине пољопривредних добара — ограничи ту приватну својину, налажући власнику земље одређене обавезе у погледу обраде, односно, ако он одбије да их испуни, стављајући његову земљу под принудну управу или на коришћење некој пољопривредној организацији или другом пољопривреднику (3). На овом месту ми се нећемо упуштати у анализу резултата производње у кооперацији. Ограничићемо се на то да укажемо који су облици кооперације најчешће примењивани, анализирајући их пре свега са становишта подизања пољопривредне производње.

I. *Облици кооперације у пољопривреди.* — Позитивним прописима нису предвиђени облици кооперације. Интенција је била да пракса, диференцирањем облика кооперације скоро од уговора до уговора, сама издвоји најпогодније облике. Наводимо оне који су се до сада показали као најчешће примењивани: заједничка производња, контрахирање, кредитирање, пружање услуга, двојна кооперација и закуп.

У радовима неких наших економиста среће се подела ових облика на „ниже“ и „више“, с обзиром на величину ангажовања друштвених средстава и степен модернизације производње. Горе дати редослед не значи градирање наведених облика у том смислу јер нам се чини да сам облик кооперације не може у свим случајевима бити довољно мерило за утврђивање степена утицаја друштвених средстава у пољопривредној производњи, будући да се кроз један исти облик може вршити квантитативно различит утицај. С друге стране, пракса је показала да су извесни облици међусобно тесно повезани. Штавише, неки се облици јављају само у комбинацији са другим, а није ретка ни комбинација више облика кооперације. Тако је један од највише примењиваних облика кооперације пружање услуга индивидуалним произвођачима, с тим да се цена услуга има платити по обављеној жетви и то у производима, — у ствари комбинација пружања услуга, кредитирања за износ обављених услуга и контрахирања производа. Према нашем мишљењу као основни критеријум за разликовање једног облика кооперације од других треба узети не природан облик кооперације већ начин на који су

(3) Оправданост оваквих мера може илустровати следећи податак. Према изворима земљорадничке задруге „Видојевица“ у Лешници, општина Лозница, један хектар земље ове задруге био је у 1960. оптерећен са просечно око 34.000 динара различитих друштвених обавеза, па је ипак постигнута рентабилност производње. Код индивидуалних произвођача оптерећеност се креће просечно око 13.000 динара по хектару а рентабилност производње код многих долази у питање. Из тога се види колико је производња код појединих од њих примитивна и заостала.

регулисани међусобни односи учесника у кооперацији. У том смислу, према томе ко организује производњу, сноси ризик за ангажована средства и присваја производе остварене кооперацијом, предлажемо следећу класификацију:

У прву групу, коју бисмо назвали кооперацијом у ужем смислу, или правом кооперацијом („виши“ облици кооперације), сврстали бисмо заједничку производњу. У овом случају имамо посла са кооперацијом у пуном значењу те речи јер се производња организује ангажовањем средстава задруге и индивидуалног произвођача тако да је производња заједничка, да се заједнички сnose трошкови обраде земље и примене осталих агротехничких мера, да је заједнички ризик за ангажована средства и, што је најважније, да је остварени производ заједничка својина оба учесника у кооперацији која се на основу обрачуна, према проценту учешћа једног и другог у трошковима производње, дели тек на крају производног периода, односно по убирању плодова.

У другу групу, коју бисмо назвали кооперацијом у ширем смислу („нижи“ облици кооперације) сврстали бисмо остале облике: контрахирање, кредитирање, пружање услуга, двојну кооперацију (4) и закуп. Код ових облика такође постоји ангажовање средстава задруге и коопераната али је оно такво да производњу организује један од учесника у кооперацији, он сноси ризик производње и постаје власник остварених производа док се ангажована средства другог учесника новчано процењују и накнађују.

С обзиром на поделу ових функција између задруге и индивидуалног пољопривредника у овој групи можемо направити разлику на:

1. Контрахирање, кредитирање и пружање услуга — код којих је индивидуални пољопривредник тај који организује производњу, сноси ризик за ангажована средства и постаје власник производа док се учешће задруге новчано процењује и накнађује у новцу или производима, и

2. Двојну кооперацију и закуп, код којих задруга организује производњу, сноси ризик за ангажована средства и присваја производе, накнађујући закупнину односно остале облике учешћа индивидуалног пољопривредника са којим је кооперирала.

Кооперација у пољопривреди је створила низ занимљивих односа и појава које чекају на своје економско, правно и социолошко објашњење (5). Ми ћемо се ограничити на посматрање кооперације са економског аспекта. Настојаћемо да покажемо каква је садржина, која су преимућства и недостаци појединих облика и какви су проблеми који из њих произилазе, имајући у виду пре свега интерес заједнице као

(4) Овај облик може бити организован и тако да представља заједничку производњу.

(5) Драгоцен материјал за таква истраживања даће свакако анкета која се у Одељењу за политичке и правне науке Института друштвених наука у Београду у оквиру студијског пројекта „Друштвена својина и други облици својине у Југославији“ спроводи у општим земљорадничким задругама и индивидуалним газдинствима у целој земљи (по принципу репрезентације). Дobar део ставова изнесених у овом чланку резултат је утисака које сам стекао из разговора са руководиоцима (члановима управних одбора и задружних савета) и кооперантима задруга, које сам имао радећи и сам на овој анкети у задругама западне Србије (Обреновац, Ваљево, Коцељево, Крупањ, Лозница, Лешница). Подаци које илустративно наводим махом су из ових задруга.

целине, изражен у све актуелнијој потреби подизања пољопривредне производње, као и посебне интересе задруге и индивидуалних пољопривредника у оквиру тог општег интереса.

II. Кооперација у ужем смислу — заједничка производња. — Овај облик кооперације, као ни остали уосталом, нема нигде прецизно формулисану садржину већ варира од уговора до уговора. Сматра се највишим зато што пружа највише могућности за савремену обраду земље и примену осталих агротехничких мера. С друге стране, ангажовањем кадра високе стручности, он обезбеђује и примену не само просечно потребних агротехничких мера већ и различит поступак са појединим парцелама, као и ефикасну контролу примене препоручених мера, што није случај са оним облицима кооперације у којима производњу организује индивидуални пољопривредник.

Као што је већ напоменуто, овај облик кооперације представља кооперацију у пуном смислу те речи, јер су носиоци производње задруга и индивидуални произвођач паралелно, заједнички је ризик за ангажована средства, а остварени производ заједничка је својина оба учесника у кооперацији до коначног обрачуна, када се дели према учешћу у трошковима производње. Какав је природан облик учешћа у трошковима производње једне и друге стране је конкретно питање у које се не намеравамо упуштати. За нас је, међутим, од посебног интереса једна ставка коју срећемо на страни учешћа индивидуалног произвођача у трошковима производње — она која се њему признаје као власнику земље на којој се организује заједничка производња односно рента.

Може се, у једној начелној дискусији, поставити питање колико је уопште оправдано у једној социјалистичкој заједници на овај начин толерисати постојање ренте, и то у облику који одговара апсолутној ренти, будући да то значи одступање од принципа расподеле према раду, и да истовремено повећањем трошкова производње значи терет за пољопривредну производњу. Сматрамо да би сваки уопштен одговор на ово питање, који иза себе не би имао анализу постојећих услова везаних за степен развоја производних снага у пољопривреди, као и друштвено-политичке односе у нашој земљи у целини, био неадекватан и погрешан. Несумњиво је да је рента као основ учешћа у расподели производа у социјализму у перспективи неодржива. Али, одбаивши колективизацију земље као метод унапређења пољопривредне производње, у алтернативи: не признати ренту и тиме код индивидуалних произвођача убити један од важних стимуланса за кооперацију, или признати ренту и кроз кооперацију унапређивати пољопривредну производњу, везујући је све више за друштвена средства за производњу, чиме се истовремено врши и њен социјалистички преображај, ми смо изабрали ово друго — из простог разлога што је терет који пољопривредна производња сноси на име ренте далеко мањи од губитака које би заједница као целина имала због заостале и примитивне пољопривреде. То са своје стране захтева да се улагања у пољопривреди не ограниче на акумулацију остварену у њој, јер је акумулативна способност пољопривреде ионако позната као недовољна, већ да морају бити знатно већа, с тим да терет понесе за-

једница као целина. Једино ће на тај начин задруге бити у стању да успешно организују кооперацију у оквирима довољно широким да се изврши социјалистички преображај и унапређење пољопривредне производње. У том смислу треба тумачити и тенденцију пораста процента улагања у пољопривреду у укупним инвестицијама у нашим друштвеним плановима (6).

Обрачунавање ренте може се вршити у фиксном износу који се укључује у трошкове производње независно од величине оствареног приноса, или у проценту од приноса. Под предпоставком да је тај проценат правилно одмерен тако да расподела не иде на штету задруге, обрачунавање ренте у проценту од оствареног приноса је стимулативнији облик јер висни учешћа индивидуалног произвођача доводи у везу са постигнутим резултатима. Међутим, у пракси се примењује скоро искључиво обрачунавање ренте у фиксном износу. Иако је на први поглед у питању само техника обрачунавања, разлози за ово су дубље природе. Наиме, као процент од оствареног приноса рента је категорија расподеле у којој функционише као доходак од својине, паралелно са радним дохоцима, као основним обликом социјалистичке расподеле; као фиксни износ укључен у трошкове производње рента је само један од елемената цене коштања, и то елемент који има тенденцију сталног релативног (негде чак и апсолутног) опадања — будући да услед сталног подизања технолошког нивоа производње учешће осталих елемената релативно и апсолутно стално расте.

Због напред наведених преимућстава која овај облик показује над осталима, у првим годинама кооперације настојало се да се што већи број коопераната укључи у заједничку производњу. Међутим, при томе се у извесним задругама и комунама овај процес схватао више као процес политичког везивања индивидуалних пољопривредника за друштвени сектор производње а мање као процес економског и производног срашћивања са друштвеним средствима за производњу у пољопривреди, у чему је и суштина кооперације. У појединим случајевима ступало се у заједничку производњу и онда када различити објективни и субјективни услови нису за то пружали повољне могућности. Последица је била да нису постизани очекивани резултати, или ти резултати нису били од подједнаке користи за оба учесника у кооперацији.

Међу моментима чији утицај није при склапању уговора о заједничкој производњи узиман у обзир, или то није у довољној мери, наводимо следеће:

а. квалитет земље на којој се кооперира. Склапан је изванредан број уговора о заједничкој производњи на парцелама чији квалитет није био такав да би могао обезбедити повољне резултате, или то није могао без знатнијих и дугогодишњих улагања. Због тога приноси на тим парцелама, после две године кооперације, нису били довољно високи да би стимулирали на даљу заједничку производњу. С друге стране, при склапању уговора о заједничкој производњи није прављена довољна ди-

(6) О проблему ренте ближе види Е. Кардељ: Проблеми социјалистичке политике на селу, Београд, 1959, Култура, с. 154 и даље.

ференцијација међу појединим парцелама у висини гарантованих приноса (7), што је такође отежавало њихово постизање и негативно се одражавало на даљи развој овог облика кооперације.

б. учешће ренте у трошковима производње. У жељи да кооперацијом обухвате што више површина извесне задруге признавале су у трошковима заједничке производње високе износе на име ренте, што је производњу за задругу чинило мање рентабилном него што би то иначе био случај (8). Несумњиво је да се међу парцелама, с обзиром на различит квалитет земљишта, морају правити извесне разлике у висини признате ренте, али при свем том учешће ренте у трошковима производње не сме да пређе границу изнад које долази у питање рентабилност улагања друштвених средстава.

в. избор коопераната. Известан број коопераната не придржава се у потпуности упутстава стручњака, неодговорно извршава свој део обавеза, или настоји да оствари уштеду у своју корист чак и по цену смањења приноса. У тим случајевима, због величине ангажованих средстава, задруге кроз заједничку производњу могу бити оштећене више него што би то биле кроз неки други облик кооперације у којима је ризик подељен или у целини пада на кооперанта. Стога у једном дужем периоду кооперације избор коопераната постаје неопходан, поготову када се има у виду да се понекад као интересенти за заједничку производњу појављују лица која иначе нису пољопривредници (радници у предузећима, службеници и сл.) (9), чија производна искуства и интерес за производњу нису велики а који очекују да ће на овај начин доћи до веће добити. У оваквим случајевима за задругу је далеко повољнији закуп земљишта.

г. на крају, за развој заједничке производње од значаја су и извесни моменти психолошке природе. Наиме, за један део индивидуалних произвођача земља је још увек главни фактор производње а не један од фактора, те стога неки од њих пружају отпор оваквом облику кооперације ако очекују да ће задруга у подели производа учествовати са већим процентом, иако је подела извршена према проценту учешћа у трошковима производње.

Због свих ових разлога број коопераната који ступају у заједничку производњу са задругама код извесних задруга стагнира а код неких чак показује тенденцију да пада, док расте број оних који се ангажују на другим облицима кооперације.

III. Кооперација у ширем смислу. — 1. *Контрахирање, кредитирање, пружање услуга.* — Контрахирање у чистом облику управо и не значи кооперацију у производњи. То је облигационоправни однос између задруге и индивидуалног пољопривредника којим се овај други обавезује да у одређено време после убирања плодова по уговореној цени испоручи за-

(7) При гарантовању приноса у свим облицима кооперације важну улогу игра осигурање, о чему ће касније бити више речи.

(8) Задругама је препоручено да на име ренте признају до 15.000 динара. Задруга у Ваљеву признавала је у просеку 13.000 ренте, док је на пример задруга „Видојевица“ у Лешници, због посебних услова у просеку признавала на име ренте више од 20.000 динара по хектару.

(9) Тако, на пример, у задрузи у Коцељеву.

друзи извесну количину производа, чиме он унапред реализује свој производ. Због тога контрахирање значи производну кооперацију само у комбинацији са кредитирањем и пружањем услуга.

Кредитирање је облик кооперације који је у првим годинама привукао највише интересената, и који и данас доживљава стално ширење. Садржина овог облика најбоље показује исправност напред изнетог схватања о могућности преображаја пољопривреде без колективизације земље. Индивидуални пољопривредник поседује земљу и радну снагу, а не располаже механизацијом потребном за модерну обраду земље, као ни обртним средствима која таква обрада захтева. У таквој ситуацији спајање индивидуалних средстава са друштвеним појављује се као економски интерес и заједнице као целине и индивидуалног пољопривредника и задруге посебно. Преко кредита добијеног од задруге кооперант долази до потребних средстава (ђубрива, сортног семена, стоке, итд.) која иначе не би могао имати, или не би могао имати у довољној количини и у време када су му најпотребнија (током производног периода). Узајмљена средства враћа на крају производног периода и то у производима или новцу, уз извесну минималну камату.

Од интереса је и облик кредитирања. У првим годинама примењивао се чак и новчани кредит. Овај је метод, међутим, убрзо напуштен јер се показало да не обезбеђује довољну контролу над употребом средстава датих кредитом. Неки кооперанти су средства добијена кредитом користили у непроизводне сврхе, тако да не само што нису унапредили своју производњу него су, због обавезе према задрузи, доводили своје домаћинство у тежи положај. Стога се данас индивидуални произвођачи кредитирају искључиво у природном облику: у вештачком ђубриву, сортном семену, племенитим врстама стоке и сл.

Као посебан облик кредитирања може се појавити вршење услуга. Вршење услуга као облик кооперације састоји се у томе што задруга средствима из своје механизације организује вршење извесних пољопривредних радова (орање, сејање, жетва, вршење, итд.) за рачун кооперанта, чиме се, с обзиром на средства којима се радови изводе, побољшава плодност земљишта или на други начин унапређује пољопривредна производња. Ако кооперант одмах и у готову плати вредност учињених услуга, онда у ствари и није реч о кредитирању. Међутим, и овај облик се најчешће јавља као кредитирање индивидуалног произвођача за износ учињених услуга, јер највећи број коопераната плаћа цену учињених услуга на крају производног периода и то најчешће у производима (10).

(10) Иако су цене услуга постављене економски — имају за основ трошкове и друштвене обавезе задруга по средствима механизације — треба напоменути да оне за задругу нису нарочито рентабилне. Основни разлог за то лежи у великој расцепканости земљишта која смањује економичност машинске обраде земље. Зато је у појединим задругама машински парк на том плану дефицитаран. Губици се локувају ванпољопривредним ангажовањем машина, најчешће у превозу робе. Примера ради наводимо да су цене орања по хектару земље просечно око 8.000 динара. Прне вршења истих услуга од стране приватних произвођача у просеку су више, иако је квалитет услуга слабији.

Кредитирање се током протеклог периода показало као најприхватљивији облик кооперације за индивидуалног пољопривредника. Разлог за то, поред наведеног, треба свакако тражити и у том што он ни у ком случају не дира у приватно власништво на земљи, као ни у власништво на производима. Иако је практично разлика између овог облика кооперације и заједничке производње понекад врло мала, овај момент психолошке природе није без икаквог значаја. С друге стране, овај метод кооперације може и за задругу бити повољнији, поготову на почетку кооперације када се још не познаје довољно квалитет појединих парцела, одговорност са којом поједини кооперанти приступају кооперацији, када је квалитет земљишта такав да захтева дугогодишња улагања и када задруга, с обзиром на расположива средства механизације, не би била у стању да одједном успешно организује заједничку производњу на великом броју парцела. Када једном стечена искуства на страни коопераната и задруга буду таква да, уз остале објективне факторе, обезбеђују успешну заједничку производњу која би била економски привлачна и за једну и за другу страну, неће стајати никакве сметње постепеном прелазу на тај облик кооперације.

2. *Двојна кооперација и закуп.* — То су облици кооперације у којима задруга организује производњу, сноси ризик и присваја производе наплаћујући кооперантима закупнину односно вредност извршених радова.

У двојној кооперацији (11) задруга узима у закуп земљу од индивидуалног власника који није у стању да је обради и организује производњу, у заједници са другим индивидуалним пољопривредницима који имају вишак радне снаге. Овај облик, међутим, није до сада наишао на ширу примену. Разлог за то треба тражити пре свега у ограниченом броју газдинстава која имају вишак земљишта и спремност да је дају у закуп. С друге стране, ако већ постоји земља која се нуди у закуп, задруге су обично заинтересоване да саме организују производњу на њима јер им нарасли фондови средстава механизације са повећаним друштвеним обавезама по њима то не само омогућују већ и налажу.

Кад је реч о закупу као облику кооперације, треба напоменути да рентабилност улагања у закупљено земљиште умногоме зависи од дужине закупа. Кратак рок од године дана на коме закуподавци најчешће инсистирају није довољан да се осете и у производу изразе све последице учињених агротехничких мера, тако да закуподавац извлачи из закупа далеко више користи по закупаца. Појава није нимало нова — класичан спор између закупца и закуподавца око тога ко ће присвојити користи од извршених улагања у земљиште. Због напред изнетих разлога током ове и прошле године већина задруга склапа уговоре о закупу са најкраћим роком од три године.

(11) Двојна зато што имамо на једној страни однос између индивидуалног пољопривредника као закуподавца и задруге као закупца и на другој страни однос задруге и кооперанта са којим се обрађује закупљено земљиште. Среће се и назив тројна кооперација, с обзиром да у целом процесу учествују три субјекта: закуподавац, задруга и кооперант.

IV. Неки заједнички проблеми. — У целини посматрано процес кооперације у пољопривреди показује тенденције сталног ширења на све већи број коопераната и разноврсније форме кооперације. Из тога ипак не треба извући закључак да тај процес тече без икаквих тешкоћа. Овде помињемо само неколико проблема, више-мање заједничких за све облике кооперације:

а. несталност у кооперацији, при чему мислимо како на флукуацију у редовима коопераната, тако и на мењање парцела на којима се кооперира код сталних коопераната. Наиме, један део коопераната, сматрајући да је корисно дејство примењене обраде и других агротехничких мера такво да је довољно за више година, прави паузе у кооперацији, или, ако остаје у кооперацији, захтева кооперацију на парцелама које раније нису биле укључене. На тај начин смањује се укупна производња а с друге стране задруге долазе у неповољну ситуацију да из године у годину добијају у кооперацију земљиште које је испошњено и слабо обрађивано, што захтева сваке године примену свих агротехничких мера, чиме се трошкови производње знатно повећавају а расподела мења на штету задруге. На садашњем ступњу проблем би се делимично дао решити настојањем да се у свим облицима кооперације склапају уговори на више година, а у даљем развоју, са подизањем производне културе произвођача, треба очекивати да овакве и сличне појаве буду све ређе.

б. отпор према осигурању. Код извесног броја коопераната постоји отпор према осигурању које, наравно, нешто повећава трошкове производње. За задругу је осигурање обавезно, али га поједини кооперанти у заједничкој производњи тешко прихватају или, ако је реч о контрахирању, кредитирању и пружању услуга, настоје да га избегну, што је резултат недовољне економске културе и настојања да се остваре уштеде по сваку цену. Због тога је било случајева да су поједини кооперанти, будући да су им усеви били уништени градом и да су стога били у немогућности да на време одговоре својим обавезама према задрузи, настојали да изађу из те обавезе са мотивацијом да је штета настала без њихове кривице. У таквим случајевима задруге морају своја права остваривати судским путем, што неповољно утиче на ширење круга коопераната. Из тих разлога данас извештан број задруга условљава склапање уговора о кооперацији осигурањем од извесних природних околности (града и сл.). Примећује се да, после накнада ширих размера извршених од стране Државног осигуравајућег завода, овај отпор према осигурању опада а чак се појављује интересовање за извесне облике осигурања који се код ДОЗ-а не примењују или се примењују под посебним условима (на пример, осигурање од поплава и наноса које се код ДОЗ-а може извршити само колективно за читаву област).

в. недовољно висока производна култура произвођача постаје проблем утолико актуелнији уколико се процес кооперације даље шири јер је заједница као целина, а задруга која организује кооперацију непо-

средно и посебно, заинтересована да кооперанти обављају свој део послова савесно и на време, у складу са упутствима, стручњака, иначе се резултати који се кооперацијом постижу слабији него што би то били с обзиром на остале објективне услове. Треба напоменути да интересовање индивидуалних произвођача за овај вид сарадње стално расте, чиме улога задруга (а и пољопривредно-шумарских комора и основних савеза земљорадничких задруга) добија у своме значају.

На крају напомињемо да смо говорећи о кооперацији уопште имали у виду пре свега кооперацију у производњи житарица. Кооперација у области повртарства, воћарства, сточарства и др. показује још читав низ специфичности у које се сада не можемо упуштати. Напомињемо само да ови облици кооперације захтевају знатно већа улагања, будући да се са проблемима производње постављају и проблеми реализације или благовремене прераде ових производа. Ово утолико пре што се чист откуп и даље уступање трговачкој мрежи не показују довољно рентабилним ни за задругу ни за индивидуалне произвођаче. Штавише, због слабости у трговачкој и откупној мрежи један део производа у потпуности пропада сваке године. Због тога неке задруге уз помоћ комуна настоје да подигну погоне или чак мале фабрике за прераду воћа и поврћа. Кроз овакве и сличне форме (сточарство) улога и задаци кооперације у пољопривреди постају шири, везујући развој пољопривреде за општи економски и привредни развој подручја на коме се организују.

Закључак из ових излагања о облицима кооперације у пољопривреди био би у складу са њеним напред поменутиим циљевима: унапредити пољопривредну производњу и извршити њен социјалистички преображај, не дирајући на овом степену развоја производних снага и друштвених односа у приватно власништво на земљи. Предња излагања показују да сам облик кооперације није толико битан за могућност унапређења пољопривредне производње колико стварне примене свих потребних агротехничких мера у обради земље, који се више или мање у свим облицима може кретати од незнатног до битног утицаја на производњу. У том смислу, стојећи на становишту да економска заинтересованост оба учесника у кооперацији треба да буде елемент од пресудне важности при избору облика кооперације, сматрамо да не треба у сваком случају настојати да се иде на заједничку производњу, већ избрати онај облик који ће се, с обзиром на све поменуте факторе, појавити као најприхватљивији, како за задругу тако и за индивидуалног произвођача. Сам процес развоја и ширења кооперације захтеваће постепено кретање од нижих ка вишим облицима кооперације. Такав процес омогућиће да задруге буду у стању да својим сталним економским јачањем успешно организују кооперацију у све ширим размерама и разноврснијим облицима а истовремено би тај процес био у складу са променама у производним искуствима, радним навикама и психологији индивидуалних произвођача.